

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

1946 ՆՈՅԵՄԲԵՐ-ԴԵԿՏԵՄԲԵՐ ԹԻՒ 11-12

էջ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՃԵՄՍՐԱՆ - ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ	
Հ. ՍՏԵՓԱՆ ՅԵՐԱԶԵԱՆ. - Ամիրտովլաթ Հայ Բժշկական Գիտություն «Անկիդատ» անվանումը և այլն. 293	
Յ. ՔԻՐՈՍՏԵԱՆ. - Բուհից զրգարական և մանրանկարչական դպրոցը 310	
ԳԵՂԱՐՈՒԵՍ	
Ս. ՃԵՎԱԶԻՐՃԵԱՆ. - Գմբէթի թէ լուսամուտ (Հայկ. հարաբարապետութենէն) (շար.) 302	
ԳՐԱԿԱՆ	
Հ. Վ. ՅՈՎՀԱՆՆԵՍԵԱՆ. - Տէր, ինչո՞ւ 301	
Հ. Մ. ՃԱՆԱՇԵԱՆ. - Փօլ Վալերիի և իր բանաստեղծութիւնը 317	
Գ. ԿԱՌՎԱՐԵՆՅ. - Ժամագրութիւն - Ծովին փառքը - Մօտ է՝ զոյգ (անտիպ բերթուածներ). 322-324	
Յ. ԳՈՒՅՈՒՄՃԵԱՆ. - Տարուբերում 324	
Զ. ՍԻՐՄԵԼԵԱՆ. - Ճաշակ մը «Հարց կու տամ ձեզի Տիկիներ և Պարոններ» գործէն (Թրգմ. Հ. Փ. Ե.). 325	
ՀՐԱՉ ՔԱՅԱՐԵՆՅ. - Խորհրդաբող, անտիպ - Ազատութեան սիրահար 331	
Հ. ՄԻՔ. ՅՈՎՀԱՆՆԵՍԵԱՆ. - Բաժակածաղիկ 332	
ԿԵՆՍԱԳՐԱԿԱՆ	
Հ. Ս. ՅՈՎԱԿԵԱՆ. - Ապետի Կոմսին զարմանալի կեանքը 306	
ՄԵՐ ԳՐԱԿԱՆ ՀՈՒՆՁԲԸ	
*** - Արսէն-Երկաթ «Սոնետներ» Գաղիքէ, 1945 333	
Հ. Մ. ՃԱՆԱՇԵԱՆ. - Զարուհի Յ. Պահրի-ի «Տաղը» և «Փառանձեմ» վէպերը 334	
Յ. ՔԻՐՈՍՏԵԱՆ. - «Զաքարիա Աղուեցու Օրագրութիւնը», Երևան, 1938 337	
— «Պատմութիւն պատերազմաց», Երևան, 1938 339	
— «Գուրգէն Արծրունի», զրեց ժողով Լորան. Թրգմ. Հայկ. Պէրպէրեան, 1946 340	

SOMMAIRE

1946 Novembre-Décembre N. 11-12

PAG.

ACADÉMIE ARMÉNIENNE - PHILOLOGIE	
P. E. Férahian. - «Ankidatz anbède» (Inutile aux ignorants) d'Amirdovlath le médecin arménien 293	
H. Kurdian. - L'école des Manuscrits et de la Miniature à Polentz 310	
BEAUX-ARTS	
S. Djévahirdjian. - Coupole ou lucarne ? . 302	
LITTÉRATURE	
P. V. Hovhannessian. - Pourquoi, Seigneur ? 301	
P. M. Djanachian. - Paul Valéry et sa poésie 317	
K. Gararentz. - Rendez-vous - La gloire de la fumée - C'est proche peut-être (poésies inédites) 322-324	
Y. Kouyoumdjian. - Le ballotement 324	
Z. Surmelian. - Un essai de «I ask you Ladies and Gentlemen» (trad. par le Rév. P. Ph. Y.) 325	
Hatch Katcharentz. - Mystérieux, insolite - Amoureux de la liberté 331	
P. M. Hovhannessian. - Calycanthe 332	
BIOGRAPHIE	
P. A. Fogolyan. - La vie merveilleuse du comte Abédik (trad. de l'hongrois) . 306	
RECENSIONS	
*** - «Les Sonates» d'Arsène Yergath, Le Caire, 1945 333	
P. M. Djanachian. - Les romans de M.me Zarouhi Bahri: «Le beau-frère» et «Parantzème» 334	
H. Kurdian. - «Les chroniques de Zacharie d'Akulis», Erivan, 1938 337	
— «Histoire des guerres», Erivan, 1938. 339	
— «Kourkène Artzrouni» (par Joseph Laurent, trad. par Mr. Haig Berberian) 340	

ԲԱՉՄԱՎԷՊ

ՀԱՆԴԻՍԱՐԱՆ

ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ - ԳՐԱԿԱՆ - ԳԻՏԱԿԱՆ - ԲԱՐՈՅԱԿԱՆ

ՀԱՏՈՐ ՃԴ. ՌՅՂԵ-ՌՅՂԶ
1843-1946

ՏԱՐԻ
104

ՆՈՅԵՄԲԵՐ-ԴԵԿՏԵՄԲԵՐ
ԹԻՒ 11-12

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՃԵՄՍՐԱՆ

ԱՄԻՐՏՈՎԼԱԹ ՀԱՅ ԲԺՇԿԱՊԵՏԻՆ

«ԱՆԳԻՏԱՑ ԱՆՊԷՏ»Ը

ՀՐԱՏԱՐԱԿԻԶ Տ. Կ. ԲԱՍՄԱՋԵԱՆԻ ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐՈՒՆ ՎՐԱՅ
ԳԻՏԱԿԱՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

(Շար. տե'ս «Բազմալիկ» 1939 էջ 301 և 1940 էջ 106)

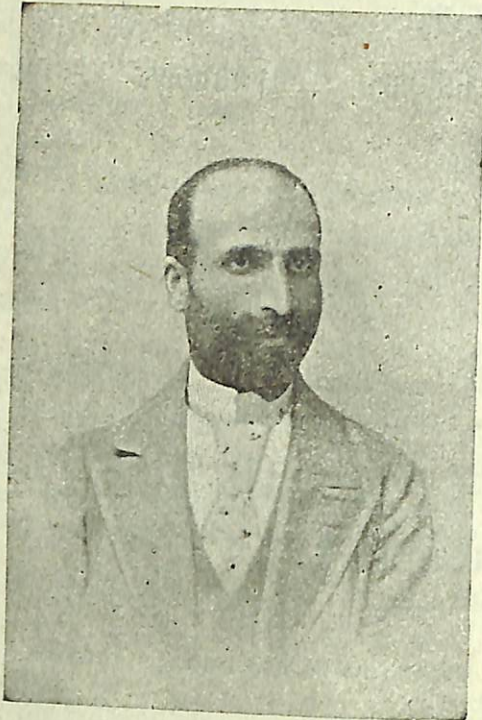
Ա ՅՍ աշխատութիւնը սկսած էի Տիար Կ. Բաժակեանի «Յիսնամեայ բանասիրական գործունէութեան» առիթով (տես Բազմալիկ 1939, էջ 301). և մի կը կարծէր թէ այն թուականէն հազիւ երեք տարի անցած, ճիշտ համաշխարհային պատերազմի ժամանակ, մեզմէ ընդմիշտ պիտի բաժնուէր (վախճ. 17 Մայիս 1942) Հայ մտքի այս անխոնջ մշակը, որ գրեթէ բնութեան զէմն հակադրուելով - քանի որ crampes des écrivains ունէր - երբեք ձեռքէ չթողուց գրելը:

Բաժակեան ծնած էր 1864ին Պոլսոյ մէջ.

գաղափարացի ծնողաց զաւակ՝ ինքն ալ ի սկզբան թրքախօս էր, բայց քիչ տառնէն ինքնօգնութեամբ սորվեցաւ ոչ միայն աշխարհաբար այլ և գրաբար. նախնական ուսումը առաւ Բանկալթիի Ս. Յակոբայ վարժարանին մէջ. 1885ին աւարտելով Պոլսոյ զեղադործական վարժարանը, նախ զեղաբան մը բացաւ Սկիւտարի մէջ, յետոյ գաւառն երբ բացաւ Սկիւտարի մէջ, յետոյ գաւառները շրջելով, հուսկ իր շունչը առաւ Եւրոպա, ուր հետեւեցաւ լեզուագիտական, հնագիտական, զրամագիտական ուսումնաբերութեան, իր քաջամտութեամբ պատուով Փարիզի մէջ հիմնեց «ԲԱՆԱՍԻՐ» հնախօսական-

պատմական-քննական պարբերությունները, զոր հրատարակեց 1899-1908 տարիներու շրջանին:

Իր երկերը, մեծ ու փոքր, ընդ ամենը 50-էն աւելի են¹⁷:

Տ. Կ. ԲԱԳԴԱՐՅԱՆ

Բաամաջեան անդամ եղած է բագմավիւրնկերութիւններու և աշխատակից բանասիրական-պատմական հայ և օտար թերթերու. իր հետազոտութիւններուն համար Ֆրանսական կառավարութենէն վարձատրուած է Officier de l'Instruction Publique ոսկի պատուանշանով:

Իր վերջին գործերուն մէջ մեծագոյնն է Ամիրտովլաթի Անգիտաց անպէտ գրքին

հրատարակութիւնը, որուն վրայ թափած իր անհուն ջանքին, և տառով մեր հայերէն բառագոյնէին յաւելման մեծապէս նպաստած ըլլալուն վրայ արդէն բաւական խօսած եմ. ուստի հոս մտադրութիւնս է միայն ինծմէ խոստացուած Մարս բառին վրայ ծանրանալ:

* * *

ՄԱՐՍ. — Բաւական վիճուած և դեռ անմարս մնացած բառ մըն է այս Մարսը, զոր Ամիրտովլաթ մէկ անգամ կը յիշատակէ այսպէս գրելով. «Մարս. ինքն խոտ մըն է որ տերեւն նման է գաղձին տերեւին. և ոմանք ի թուրքացն այս խոտիս Ծերոց գաղձ կասեն. և թէ գինով խմես օգտէ... թոքի խոցերուն» և այլն. տես Անգիտաց անպէտ, թիւ 2098. (ամբողջական վկայութիւնը տես հոս Գ. հատուածին տակ):

Հ. Ամիրտովլաթ, երկրայութեամբ կը յիշատակէ Ամիրտովլաթի այս մէկ հատիկ բառը, և զայն կը համեմատէ արբ. հետեւեալ նմանաձայն բուսանունին հետ, գրելով՝ «Մարս?... Պէյթար այս անուամբ مرمر [mirras, զոր կարելի է կարգաւ նաեւ mars], բոյս մի յիշէ բայց զմուսարբեր է. Ամասիացոյն յիշածն հետաքննելի է». տես Հրուս. թիւ 2030:

Նորայր Բիւզանդացի իր «Քննադատութիւն Հայրուսակի»-ն մէջ, Ամիրտովլաթ Ամասիացոյն այս բառը կը հետաքննէ, որուն արդիւնքը այսպիսի լակոնական ոճով կը ներկայացնէ. «Հրուս. 2030 «Մարս?»: — Ուղիղն է ՄԱՐՎ, ալեւորեակ, գղ. marum». (տես Քննդտ. Հրուս. էջ 96):

Այսպէս ահա Նորայր, գրչի մէկ հարուածով արմատաքի կը ջնջէ, Մարս բառին հետ

որ է՝ «L' Identification des noms des plantes du Codex Constantinopolitanus de Dioscoride», որ նախ հրատարակուած է Journal Asiatique-ի մէջ (Հոկտեմբեր-Նոյեմբեր 1938 Paris, imprim. nationale), և ապա անկէ արտատպուած՝ առանձին զրգոյկի տեսքով:

նաեւ Հ. Ամիրտովլաթի համեմատութեան ուղղութիւնը:

Նորայր, իր այս սրբագրութիւնը արդարացեալու համար, ընթերցողը կը զրկէ՝ «Ի համարն ԶԳ. գիտողութիւն 7». (իմա էջ 86). ուր գրուած հատակոտոր պատճառաբանութիւնը հետեւեալ ձեւով կարելի է ամփոփել:

Տեսանք թէ Ամիրտովլաթ այսպէս կը գրէր. «Մարս... ոմանք ի թուրքացն այս խոտիս Ծերոց գաղձ կասեն». բայց Ծերոց գաղձ (բառացի թարգմանութիւնն ըլլալով արբ. Հապագ իշ շիշուշի «գաղձ ծերոց» բառին) իսկական հոմանիշն է ֆր. marum, պրս. Մէրվ, հայերէն Մարվ բուսանունին. հետեւաբար Ամիրտովլաթի վերի հատուածին Մարս բառը պէտք է ուղղել ՄԱՐՎ:

Այս ապացոյցը արտաքսապէս այնքան հրապուրիչ է որ Աճառեան եւս անկէ տաւ բուռն կը գրէ. «Մարվ. ալեւորեակ բոյսը, ֆր. marum, ... ունի միայն Հրուս. թիւ 2030, Մարս ձեւով և կցում է مرمر mars «զմուսարբեր մի բոյս» բառին: Ուղիղ մեկնեց «Նորայր» (!) տես. Արմտ. Բու. հո. Գ. էջ 932:

Հետեւաբար ըստ Նորայրի և Աճառեանի՝ Մարս ուրիշ բան չէ բայց եթէ Մարվ բառին սխալ մէկ ձեւը:

Իսկ Բաամաջեան, հակառակ այս կարծիքին, իր հրատարակած Անգիտաց անպէտ-ի մէջ, Ամիրտովլաթի այդ Մարս բառը անփոփոխ կը պահէ և անոր հոմանիշ կը գնէ ֆր. myrrhis (տես Անգիտ. անպ. թիւ 2098). այս կերպով հաստատելով թէ իրեն համեմատ Մարս՝ բոլորովին ուղիղ ձեւ է:

Արդ վերջ տալու համար կարծիքներու այս տարբերութիւններուն, պիտի ջանամ հոս ցուցնել թէ ստուգիւ բառիս միակ ուղիղ ձեւը Մարս է և ոչ թէ Մարվ՝ որ առաջինէն բոլորովին տարբեր բոյս է:

Ա. — Ամէնէն առաջ Նորայրի կատարած սրբագրութեան համար ըսեմ որ արդէն ընդունուած սկզբունք է թէ որեւէ բառ և յատկապէս բուսաբան մը քննելու ժամանակ

նախ աչքի տակ ունենալու է, եթէ գոյութիւն ունի, անոր նկարագրութիւնը, բժշկական յատկութիւնները, հոմանիշները, մէկ խօսքով ամբողջ պարագաները. և ոչ թէ բոլոր ուշագրութիւնը սեւեռել միայն այս կամ այն կողմացած հոմանիշին կամ բացատրութեան, որ պատահաբար տգէտ գաղափարով մը ձախաւեր մէկ գործը կրնայ ըլլալ, ինչպէս յաճախ կը պատահի ձեռագիրներու և յատկապէս բժշկաբաններու նման ստէպ ձեռնոտուած ձեռագիր աշխատութիւններու մէջ:

Արդ քննադատութեան այս ամենատարակական սկզբունքին գէժ կը մեղանշէ Նորայր, երբ Մարս բուսանունը քննելու միջոց, իր բոլոր ապացոյցը կը հիմնէ մի միայն «Ծերոց գաղձ» բառին վրայ, մէկդի թողով ուրիշ պարագաներու հետ՝ այդ բոյսին վերագրուած մէկէ աւելի բժշկական յատկութիւնները, և նոյն իսկ առանց քննելու թէ՛ իր առաջարկած Մարվ բոյսին կը յարմարին վերոյիշեալ յատկութիւնները:

Եւ արդարեւ, առանց շատ հեռունները թարթափելու, Նորայրի ապացոյցին խալութեանը իսկոյն համոզուելու համար, կը բաւէ կարգաւ իր իսկ գործածած Անգիտաց անպէտի սա երկու հատուածները, ուր Ամիրտովլաթ այսպէս կը գրէ.

1. «Մարս. օգտէ՝ քոքի խոցերուն». տես Անգիտաց անպէտ թ. 2098:
2. «Պոր ըլ Մարվ [= մարվի սերմը] քոքին զեւ է [իմա՝ զեան, վրաս է]» տես անգ թ. 2770:

Ամիրտովլաթի այս գրութեան իմաստը շատ պարզ է. ՄԱՐՎԸ՝ ԹՈՒՔԻՆ ՕԳՏԱԿԱՐ է և ապարդ է. ՄԱՐՎԸ՝ ԹՈՒՔԻՆ ՎՆԱՍԱԿԱՐ:

Արդ ո՞վ չի տեսներ թէ Նորայր՝ Մարս բառին տեղ Մարվ գնելով, ոչ միայն հակասութեան մէջ կը գնէ Ամիրտովլաթը (որ 2770 թուով «Մարվ քոքին զեւ է» կ'ըսէր. և հիմա 2098 թուին տակ, Նորայր անոր ըսել կու տայ «Մարվ օգտէ քոքի խոցերուն») այլ և բժշկապետին կողմանէ, զեղ անունի

¹⁷ Տե՛ր Կ. Բաամաջեանի երկերուն համար հմտ. Հ. Ա. Ղազիկեանի Հայկական եւր մատենագիտութիւն եւ հանրագիտարան հայ կեանքի, սինակ 314-15. և Հ. Մ. Պոստոլեանի Հայ հանրագիտակ էջ 371-73. Բնականաբար այս հեղինակներուն ցով չէ յիշատակուած ողբացեալին վերջին պատուարբեր մէկ աշխատութիւնը,

Արդ այս համառոտ բացատրությունները, համեմատելով վերի երկու նկարագրությունները, յայտնապես կը տեսնենք թե՛ անոնց մէջ ոչ միայն ընդհանուր համաձայնություններ մը, այլ և շարունակեալ նմանություններ մը կայ. ա. — նմանութիւն՝ նախ անուններու մեջ (հմմտ. Մարս, *μυρρις*).

բ. — նմանութիւն՝ նկարագրութեամբ բոյսին բժշկական յատկութիւններուն մեջ. ստուգել երկու հեղինակներն ալ իրենց նկարագրած բոյսը կը համարին՝

1. դեղ խածոռածքի. (հմմտ. Ամիրտ. որ կ'ըսէ՝ «Մարս... օգտե ամենայն գազանա-հարին». և Գիտակ. «Միւրրիս... կ'օգնէ մորսահարեալներուն»).

2. դեղ անասականի. (հմմտ. Ամիրտ. «զկա-նաց գունն յիստի» և Գիտակ. «կը մաքրէ ամսական» և այլն).

3. դեղ բոքի հիշանդոքեան. (հմմտ. Ամիրտ. «օգտե բոքի խոցերուն» և Գիտակ. «օգտակար է հիշանդոքներուն»).

4. դեղ ժանտախտի. (հմմտ. Ամիրտ. «քե տալուն լինի... (և) այս խոտես խոտ գնն չալնէ». և Գիտակ. «ժանտախտի... վարա-կոռնէ հետը կը պահէ»).

գ. — նմանութիւն՝ նոյն իսկ այս բժշկական յատկութիւնները յիշատակելու կարգին մեջ (հմմտ. վերեւ երկուքին ալ կարգը).

դ. — նմանութիւն՝ վերջապէս, մինչեւ իսկ այս դեղը մատակարարելու կերպին մեջ. այս պէս գոր. երկու հեղինակներն ալ միշտ միեւնոյն տեղը կ'ըսեն «թէ (այս բոյսին հոյզը) գինիով խմես. օգտէ գազանահարին». «թէ մաղեղով (կամ խիւսով) ոռոտ, օգտէ թոքին». «թէ (օրը) երկու երեք անգամ խոտ (կ'ազատէ ժանտախտէ)»:

Երկու նկարագրություններուն մէջ եղած այսքան մանրամասն նմանությունները ուրիշ կերպով կարելի է բացատրել բայց եթէ

ընդունելով որ Ամիրտովիարի մարսի նկարագրութիւնը աւերողապէս բարգմանուած է Գիտակորիդէսի *μυρρις*ի նկարագրութեան. բայց Ամիրտովիար յայտնաբերութիւնը չէր կրնար կատարած ըլլալ ուղղակի Գիտակորիդէսի յոյն բնագրին վրայէն, քանի որ իր աղբիւրները միշտ արար հեղինակներ եղած են. հետեւաբար պէտք ենք խոստովանիլ թէ՛ մեր հայ բժշկական Մարսի այդ նկարագրութիւնը՝ ԱՐԱՔ ՀԵՂԻՆԱԿԻ ՄԸ — հաւանորէն իսկ էլ Պէյթարի — ՍԻՋՈՑԱԻ ԺԱՌԱՆԳԱՅԻ Ե ԴԻՈՍԿՈՐԻԴԵՍ ՅՈՅՆ ԲԺԸՇ-ԿԱՊԵՏԵՆ:

Դ. — Մարսի և Միւրրիսի երկու նկարագրություններուն ներքին քննութենէն յառաջացած այս եզրակացությունները կը հաստատեն նաեւ այն իրականությունը որ՝ ընդ մէջ բոլոր նախնի յոյն բժիշկներու — որոնք արար բժիշկներուն գրեթէ միակ աղբիւրը եղած են — միայն Գիտակորիդէս է որ այս պէս մանրամասն կը նկարագրէ Մարս բոյսը²⁰. ուստի բոյսիս նկարագրությունները մի միայն այս յոյն բժշկական էն կրնային առնել արար բժիշկները, որոնցմէ ալ իր կարգին ժառանգած է Ամիրտովիար:

Ե. — Նոյն եզրակացութեան յանգիլ կուտայ մեզի, նաեւ Մարս անուն համեմատական քննությունը:

Արդարեւ հայ. Մարս, արբ. *μυρρις* (mirras, mars), յն. *μυρρις*, ինչպէս նաեւ լատ. *myrrhis* հոմանիշներու ձեւերէն դժուարին է հետեցնել թէ բոլորին մայր ձեւը՝ յն. *μυρρις* բառն է, որ բառացի կը նշանակէ «զմուռ» (հմմտ. Bailly բա. էջ 1307). այսպէս կոչուած է բոյս իր անուշահոտութեան պատճառով:

Այս յն. մայր ձեւը առած է մէկ կողմէն լատ. *myrrhis* (որմէ ֆր. եւս *myrrhis*), և միւս կողմէն արբ. *μυρρις* ձեւը, զոր հին արար-

ները, անուշտ ըստ յունարէնի *mirris* կը կարգային, որքան որ արդի արարները քիչ մը տարբեր ձեւով՝ *mirras* կը կարգան գայն. (հմմտ. Պետեւ. բա. թիւ 2370): Արդ ճիշտ միեւնոյն արբ. բառն է որ Ամիրտովիար ալ՝ աւելի պարզ ձեւով Մարս կարգացրէ:

Այսպէս ահա բոյսիս հայ, արար, յոյն անուններու համեմատությունները յայտնապէս կը մատնանշէ թէ հայերէն Մարս անունը բոյսի նկարագրութեան հետ ժառանգած ենք արարերէնէ, ինչպէս որ արարներն ալ իրենց արարութիւնը առած են յունարէնէ. և որովհետեւ, ինչպէս վերեւ ըսի, հին յոյն հեղինակներու մէջ՝ Գիտակորիդէս միակն է որ այս բոյսը կը նկարագրէ, շատ բնական է թէ արարները մի միայն անկէ կրնային թարգմանել Մարսի վերի նկարագրությունները:

Եզրակացնենք ուրեմն որ՝ Մարսին թէ՛ բժշկական յատկությունները, թէ՛ ամբողջ նկարագրությունը և թէ՛ Մարս բառին ձեւը, բոլորն ալ միաբան կը հաստատեն թէ՛ Ամիրտովիարի Մարս բառը — հակառակ Նոր-մարտիկարի Մարս բառին — ոչ միայն ուղիղ է այլ և այրի կարծիքին — ոչ միայն ուղիղ է այլ և տառադարձուած է արարերէն *μυρρις* (mirras, mars) բառէն, ինչպէս լատ. գուշակած էր Հ. Ամբան. և հետեւաբար հոմանիշն է լատ. և ֆր. *Myrrhis*-ին, ինչպէս գրած էր Բաս-մալեան. բոլորին ալ մայր ձեւը ըլլալով յն. *μυρρις*, և բոյսին նկարագրութեան բուն ակնագրիւրը՝ Գիտակորիդէս յոյն բժշկական է:

Այս հաստատուն հիմը դնելէն վերջ, անցնենք այժմ Նորայրի քար գոյթակոտութեան եղող՝ Անգիտաց անպէտի այդ խօսքին ուր կ'ըսուի. «(Մարս) ... տերեւն նման է

դաղձին տերեւին. և ոմանք ի թուրքացն այս խոտիս Երեւոյ դաղձ կասեն»:

Նորայր բիւզանդացին, ինչպէս վերեւ տեսանք, Անգիտաց անպէտի այս խօսքէն կը հետեցնէր թէ՛ Երեւոյ դաղձ «Մարս» կը նշանակէ. հետեւաբար վերի գլխաւոր Մարս բառն ալ Մարս ուղղելու է:

Բիւզանդացին իբր ապացոյց հրատարակած այդ հատուածը ապացոյցէն աւելի, լուրջ առարկություններ մը կարելի է համարել մեր վերի ապացոյցին դէմ. և իբր այդ՝ կը պատասխանենք Նորայրին թէ Ամիրտովիարի այդ առաջին տողերուն մէջ՝ դաղձ, և ծերոց դաղձ գաղափարները իրարու հետ այնպէս սերտօրէն կապուած են որ, զանոնք կարելի է իրարմէ բաժնել, առանց նախադասութեան իմաստին վնասելու. վանդի Ամիրտովիարի քով, այդ բոյսը անոր համար ծերոց դաղձ կը կոչուի՝ որովհետեւ ատոր «տերեւը նման է դաղձին տերեւին»:

Բայց վերեւ տեսանք թէ Գիտակորիդէսի յոյն բնագրին մէջ այդ դաղձ բառը գոյու-թիւն չունէր, այլ անոր տեղ «Մուրիսիդ = *μυρρις*» գրուած էր. որմէ կը հետեւի թէ Ամիրտովիարի քով սխալ և յաւելուածոյ է՝ ինչպէս դաղձ, այսպէս նաեւ անոր հետ անխափան միացող ծերոց դաղձ բառը:

Արդէն Ամիրտովիարի «ոմանք ի թուրքացն» խօսքն ալ նոյնը կը հաստատէ, քանի որ ժամանակով յետին թուրքի մը խօսքը բնականաբար չէր կրնար գտնուիլ Ա. Գարու հեղինակի մը քով, ինչպէս է Գիտակորիդէս բժշկականը:

Ուստի շատ պարզ է թէ մեր խնդրին առարկայ եղող այդ նախադասությունները, Մարս նկարագրություններուն մէջ, յետոյ մուտք

պէտի մէջ՝ յոյն բնագրին համապատասխան բառերուն պակասը (այսինքն Գիտակորիդէսի վերեւ գրած հետեւեալ խօսքերը. «տերեւով նման է մուրիսինդի, արմատը երկար է փափուկ, կ'ըսէ, հոտաւէտ և անբուխ»), զորս կայն է փափուկ, կ'ըսէ, հոտաւէտ և անբուխ է թուրք ընդօրինակողը անուշահոտութեամբ փոխանակել է թուրք ընդօրինակողը անուշահոտութեան բառերուն հետ:

Մարս բոյսի մը նկարագրութեան բառերուն հետ:

²⁰ Թէպէտեւ Գաղիանոս եւս իր «Յաղագս գործութեան պարզից»-ին մէջ (գերբ է.) կը խօսի այս բոյսին

վրայ, սակայն մի միայն անոր յատկությունները կը յիշատակէ, առանց տալու բոյսին նկարագրութիւնը:

գտած է²¹։ Հետեւաբար Նորայրի ապացոյցին հիմը կազմող այդ խօսքին հետ, իր ապացոյցն ալ, արդէն ինքնին հիմնովին կը տապալի։

Թողունք որ Ամիրտովլաթ վերեւ չէ ըսած, ինչպէս իր սովորական ոճն է «Թուրքերը» կամ «Թուրքերէն ասան» այլ թէ՛ «ումանք ի Թուրքոյն»։ և զարմանալի չէ անշուշտ, եթէ անցեալ դարերու քանի մը անգէտ թուրքերը սխալած ըլլան, երբ արդի լոյսի դարուն մէջ, Նորայրի նման գիտնական մը, իր առջեւ ունենալով հանդերձ Հ. Աւիշանի ուղիղ ստուգարանած «Մարս = مرمر» բառը փոխանակ անկէ օգտուելու, ոչ միայն կը սխալի այլ և կը յանդգնի ջնջել Ամիրտովլաթի Մարս բառը։

Հետեւաբար այլ է ՄԱՐՍ՝ գիտական անուանով *Myrrhis odorata* Scop. բոյսը, և այլ ՄԱՐՎ՝ գիտական անունով *Teucrium Martianum* L., թրք. marv, habak es şük, հայերէն Աւելորուկ։ որոնք իրարմէ բոլորովին կը տարբերին. առաջինը Հովանոցազգի բոյս մ'է, երկրորդը՝ Շրթնազգի։

Այս եզրակացութեան իրրեւ հետեւանք, Բազմաշեանի տուած ուղիղ մեկնութեան համեմատ՝

ա. - ջնջելու է «Քննադատութիւն Հայ Բռնակի»ին մէջէն, Մարս բառի մասին Նորայր Բիւզանդացիի բոլոր գրածները (տես անդ էջ 86, 96, 206)։

բ. - Նոյնպէս ջնջելու է Աճառեանի Արմատական բառարանէն (հտ. Գ. էջ 932) Հ. Աւիշանի վերաբերեալ բոլոր սխալ բացատրութիւնները։ Հ. Աւիշանի Հայ Բու-

սակի մէջ գրածը Մարս է և այնպէս պէտք է մնայ։ Նորայրի և Աճառեանի միակ կատարելիքը այդ բառի քովէն Հ. Աւիշանի զրած տարակոյսի նշանը վերցնել էր, ինչ որ ըրած է Բազմաշեան։

գ. - Գործեալ Ամիրտովլաթի «Օգուտ բժշկութեան» գրքին «Մարս» սխալ ձեւը (տես հրտ. Ստ. Մարխասեան, էջ 481, 542, 562) ուղղելու է Մարս։ Ինչպէս նաեւ հրատարակչին բառիս մասին տուած՝ «գաղձի մի տեսակը» սխալ բացատրութիւնն ալ (տես անդ էջ 562) ուղղելու է՝ «Հովանոցազգի հոտուէտ բոյս մը, լտ. ֆր. myrrhis»։

դ. - Բազմաշեանի ուղիղ մեկնութեան գործնական հետեւանք մըն ալ հանելով, Myrrhis բոյսը՝ փոխանակ նորահնար կամ Թարգմանածոյ բառով Գիւտասանոր, Զմաւիտէս, Զմանենի և այլն կոչելու²², պէտք է նախնեաց բառով անուանել ՄԱՐՍ։

Երկու խօսք ալ այս բոյսի իսկական նկարագրին և օգտակարութեան վրայ։

Ինչպէս ըսինք, Մարսը՝ Հովանոցազգի բոյսերու առհմէն է և 0,50 - 1,25 մեզր բարձր, երկարակեաց, լեռնային բոյս մը՝ անխտնի զօրաշուր հոտով, որ իր գլխաւոր յատկանիշն է։ Իբր զարդ՝ բուրբաղատանեալու մէջն ալ կը մշակուի, իր հոտին և զոգար տերեւներուն համար, որոնց յատկապէս ստորինները, 2-3 անգամ ժանեկածեւ բլթակիկներու բաժնուած են, Մոլախինդի, Բերկրատերեւի և կամ Պտերի

սա բարդուած է գզոց «սանտեր» բառով, թէպէտ ոմանք զայն Myrrhis ուզեր են մեկնել (հմտ. Պետեւ. բա. 2370)։ Իսկ Զմաւիտէս, Զմանենի, պարզապէս Թարգմանաբար յօրինուած են յուն-լատ. myrrhis «գմուտ» նշանակող բառէն։ Գալով Արցախի մէջ Շօշան կոչուածին, ոմանք թէպէտեւ տեսակ մը myrrhis կը մեկնեն զայն (տես Հրտ. Թ. 2382), բայց այդ զաւառական բառը ըստ իս Chaerophyllum Cicutaria Vill. կը նշանակէ։

²² «Գիւտասանոր» բառը (կազմուած՝ դեռ և աստուր բառերով), իբր նորահնար բառ, առաջին անգամ կը գործածէ Նորայր Բիւզանդացի (տես բա. ֆր. - հայ էջ 840), բայց սա myrrhis-էն աւելի՝ յարմար է Scandix Pecten-veneris L., ֆր. peigne de Vénus բոյսին, որուն անունը ըստ մը լեզուներու մէջ ալ «սանտար» նշանակող բառով կազմուած է։ Նոյնպէս վերջին բոյսիս յարմար է Գոցցնիճ անունը (տես «Բուսաբանութիւն» Հ. Հ. Սափարեանի, էջ 153), քանի որ

տերեւներուն նման (որմէ՛ բոյսիս ֆր. «cer-feuil musqué = մշկահոտ բերկրատերեւ, և fougère musqué = մշկահոտ պտեր» Ժոլվրդական անունները)։

Ծաղիկները շատ մանր և սպիտակ են և կը բացուին Յունիսէն մինչեւ Օգոստոս։ Պտղիկները՝ նեղ ու երկայն են և ջնարակուածի պէս փայլուն։ Հասուննալուն կը սեւնան։

Գործածութիւնը. - Զարգածաղիկ բլլալէ զատ, անոր արմատն ու տերեւները կը գործածուին, յատկապէս Սպանիոյ մէջ, իբր բանջարեղէն և կամ աղցանի մէջ՝ իբր համեմ. կ'օգտագործուի նաեւ չեչօղին հո-

տաւէտ ընելու համար։ Իսկ արմատն ու պտղիկները խուխորեր և մէզմուղ են։

Այս բոյսի Հայաստանի մէջ գտնուելու մասին մեր բուսաբանները բան մը չեն ըսեր, բայց որովհետեւ ըստ փրոֆ. A. Fiori-ի կը գտնուի «Կովկասի լեռներուն վրայ», ամենայն հաւանականութեամբ պէտք է գտնուի նաեւ Հայաստանի մէջ։ (Աւելի մանրամասնութիւններու համար՝ հմտ. A. Fiori «Flora analitica d' Italia» հրտ. Փա. տովա 1896-1904, հտ. Բ. էջ 197. և Gaston Bonnier «Flore complète de France, Suisse et Belgique» հրտ. Փարիզ 1934, հտ. Ե. էջ 8)։

Հ. Ս. ՖԵՐՈՆՏԵԱՆ

Տ Ե Ր , Ի Ն Զ Ո Ւ Ր

Մի հարցնէք ինձ, ինչո՞ւ ըրքոյն, ինչո՞ւ սուգ, ջեմ կրնար տալ ձեր զարմանքին պատասխան. ես կը տեսնեմ աշխարհս ունայն և անձուշ Թեպէտ ձեզի ըլլայ սիրոյ բուրաստան։

Որքան առատ ինձ ձիրք տրուաւ բրնձքիւն Այնքան դժբախտ կեանքիս ողիւն երկարեց. Աղքատի պէս շրջեցոյց զիս տունէ տուն Երգելու վիշտն և ապրելու անոր մերձ։

Մի հարցնէք, ես ալ, աշուղ, չեմ գիտեր Թե ինչո՞ւ չարն յաղթանակեց ամեն տեղ, ինչո՞ւ լացով կը բաժնըռին հաւքոյրներ։

Չեմ ընդվզիր ըստեղծողիս դեմ անեղ, Այ մանուկի պէս երկիւղած և հրոյն Աւերբու վեր կը հարցնեմ ընդ «Տեր, ինչո՞ւ»։

Հ. ՎԱՀԱՆ, ՅՈՎՀԱՆՆԵՍԵԱՆ

Քննիւ, 15 Յունուար 1943.